

SPIS TREŚCI

Wstęp: Kształtowanie się poglądów historiografii na temat kolonizacji niemieckiej i na prawie niemieckim	11
Przegląd badań 11. Uwagi o terminologii 32.	
A. Domniemane początki: procesy kolonizacyjne w Europie u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu	35
1. W starożytnym Rzymie i w średniowiecznym Bizancjum 35-36.	
2. W Europie merowińsko-karolińskiej 36-42. Wizygocy <i>aprisionarii</i> 37. Ari-manowie w północnej Italii 38. Teoria o tzw. wolnych królewskich 39. Pochodzenie wolności średniowiecznej 40. Rzekomi wolni królewscy w Niemczech doby frankijskiej 41. „Wolni królewscy” a czynsz królewski 42.	
3. Kolonizacja późnorzymska i wczesnośredniowieczna a ruchy osadnicze XI-XIV w. 43-48. Teza o przetrwaniu tzw. wolnych królewskich i zasad frankijskiej kolonizacji wojskowej aż po XII w. 43. Próba definicji ogólnego prawa kolonizacyjnego 45. Różnice między frankijską <i>Landnahme</i> VII-IX w. a kolonizacją XII-XIV w. 46. Karolińska kolonizacja karczunkowa i jej skromne rozmiary 47.	
B. W poszukiwaniu analogii: procesy kolonizacyjne w Europie, zwłaszcza zachodniej i południowej w XI-XIII w.	49
1. Hiszpańskie poblaciones oraz południowofrancuskie <i>salvitates</i> i <i>bastides</i> . Czy początków wolnego prawa osadniczego należy szukać w Hiszpanii? 49-52.	
2. Loi de Beaumont i inne prawa kolonizacyjne pogranicza francusko-niemieckiego. Czy są one zachodnioeuropejską reakcją na tzw. kolonizację wschodnią 52-55.	
3. Szwajcarskie gminy wiejskie i osadnictwo walserskie 55-56.	
4. Flamandzki miecz i pług w toku podboju oraz kolonizacji Anglii i Walii w drugiej połowie XI i w XII w. 56-57.	
5. Karczunki w Skandynawii 57-58.	
C. Kolonizacja Pomorza Zachodniego jako element tzw. kolonizacji wschodniej	59
I. U początków kolonizacji wschodniej	59
1. Zagospodarowywanie nowych ziem w Niderlandach 59-65. Względne przeludnienie przyczyną kolonizacji 59. Rola gości 59. Ziemie nowego a starego osadnictwa na przykładzie Flandrii 60. Początki kolonizacji w Niderlandach w X/XI w. 61. Działalność osadnicza hrabiego Flandrii Baldwina V 61. Rozwój przestrzenny osiedli niderlandzkich 62. <i>Therpen</i> i <i>wurten</i> 62. Budowa tam i rowów odwadniających 62. Niderlandzka wieś „marszowa” 63. Koszt prac melioracyjnych wymusza współpracę władzy gruntowej z kolonistami - <i>ambachten</i> i <i>waterigen</i> 63. Swobody i powinności hospitów niderlandzkich 63. Lokatorzy i sołtysi 64. Zanik zależności i upowszechnienie się wolności wśród chłopów niderlandzkich 65.	

2. Osadnictwo holendersko-flamandzkie w północno-zachodnich Niemczech 65-71. Badania nad kolonizacją niderlandzką w Niemczech nie wolne od emocji nacjonalistycznych 65. Pierwsza umowa osadnicza z 1106 r. 66. Wsie holenderskie i na prawie holenderskim 66. Różnice etniczne, prawne, w wyglądzie i strukturze wsi starych i nowych 67. Powinności kolonistów niderlandzkich w Niemczech północno-zachodnich 67. Osady na prawie holenderskim zamieszkuje ludność wolna i niewolna 68. Prawa osadników 68. Organizacja sądowa wsi 68. Uposażenie parafii 69. Spór o genezę tzw. *bäuerliche Griinderleihe*, czyli grupowego, wolnego i dziedzicznego nadania ziemi chłopom w zamian za czynsz 69.
3. Kolonizacja niemiecka i niderlandzka nad środkową Łabą, Salą i górną Sprewą 71-81. Początki niemieckiego osadnictwa wojskowego i chłopskiego w X/XI w. 71. Jego niewielki zasięg 72. Dwa nurty w kolonizacji ziem południowo-południowych 72. Początki osadnictwa frankońskiego i ogólna charakterystyka praw osadników frankońskich 73. Niderlandzki nurt kolonizacji 73. Chłopi holenderscy i flamandzcy częściowo wypierają ludność słowiańską 74. Przywileje chłopskie we wsiach na prawie holenderskim i flamandzkim 75. Gmina chłopska na Połabiu w XII w. 76. Włączenie do akcji osadniczej ludności miejscowej 76. Koloniści decydują o rodzaju swego prawa wiejskiego i miejskiego 77. Powinności chłopskie 77. Pośrednicy kolonizacyjni, lokatorzy, sołtysi 78. Ława wiejska 79. *Ius Francorum*, *ius Hollandensium*, *ius Flamingicum* i *ius Teutonicum* 79. Powstanie prawa niemieckiego 80. *Ius Teutonicum* a *Hbertas Teutonica* 81.
4. Podbój i kolonizacja w Meklemburgii i Brandenburgii 81-94. Wezwanie do wyprawy na Słowian z 1108 r. 82. Wyprawa krzyżowa 1147 r. i upadek pogańskiej Słowiańszczyzny 82. Brak słowiańskiego rycerstwa w Brandenburgii, Wagrii i zachodniej Meklemburgii 82. Kolonizacja Wagrii i hrabstwa lauenbursko-raciborskiego 83. Klęska Obodrytów w 1160 r. i powstanie hrabstwa zwierzynskiego 84. Postępy kolonizacji i germanizacji w zachodniej Meklemburgii oraz zagadnienie wiarygodności Helmoda 85. Tzw. *Registrum Raceburgense* o stanie osadnictwa w zachodniej Meklemburgii około 1229/1230 r. 85. Odmienny przebieg kolonizacji we wschodniej i północno-zachodniej Meklemburgii 86. Kolonizacja wyspy Poel 86. Terytoria Bresen, Darsow, KIUtZ i Tarnewitz w północno-zachodniej Meklemburgii 86. *Solitudo* i *terra horroris* dokumentu biskupa zwierzynskiego Brunwarda z 1219 r. 87. Niemieckie rycerstwo na dworze Henryka Borwina 87. Osadnictwo chłopskie w północno-wschodniej Meklemburgii 87. Kolonizacja pojezierza meklemburskiego w drugiej połowie XIII w. 87. Ziemia parchimska 88. Prawa chłopów meklemburskich do ziemi na przykładzie wsi R8m-nitz 88. Początki kolonizacji Brandenburgii 89. Odmienny przebieg kolonizacji wschodniej i zachodniej Brandenburgii 89. Wpływ tych różnic na losy ludności słowiańskiej 91. Historiograficzny obraz Albrechta Niedźwiedzia, wyniszczającego Słowian, nie odpowiada prawdzie historycznej 93. Odmienna struktura osadnictwa w zachodniej i wschodniej Brandenburgii 93. Zwierciadło Saskie o prawie chłopów brandenburskich do ziemi 93.

II. Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego.

94

5. Z problematyki osadniczej Europy „słowiańskiej” w X-XII w. 94-100. Zagadnienia demograficzne 94. Węgierscy *speculatores*, czeszy chodzi, polscy stróże 94. Kolonizacja jeniecka i wojskowa w Polsce i na Rusi 95. Osadnictwo na prawie polskim 96. Problem „gości” 96. Łążekowie 97. Lgoty, wole, słobody 97. Napływ cudzoziemców do Europy środkowej i wschodniej w X-XII w. 98. Żydzi i ludność romańska 98. Kupcy niemieccy 99. Przywilej dla Niemców praskich 99. Węgrzy w miastach czeskich 99. Niemiecka kolonia w Szczecinie 99. Lokacja Płocka przy zastosowaniu elementów prawa rycerskiego 100. Pierwsi chłopcy niemieccy na Pomorzu, w Polsce i na Morawach 100.
6. Pomorze Zachodnie u progu przebudowy 101-121. Struktura ludności pomorskiej wg żywotów św. Ottona 101. Słabość wpływów polskich w XII w. 102. Narastanie w tym czasie wpływów niemieckich 102. Zagadnienie wolności ludu wieśniaczego u Słowian Zachodnich u progu kolonizacji w świetle historiografii 103. Znaczenie pojęć „wolni” i „niewolni” 103. Struktura ludności zachodniopomorskiej na przełomie XII i XIII w. 104. Brak wiadomości o kolonizacji na prawie rodzimym, o rodzimych go-

- ściach i łąkach 104. Pozwolenia książęce na osadzanie przez klasztory osadników niemieckich, duńskich i słowiańskich 105. Zasada osobowości prawa w najwcześniejszej fazie kolonizacji 105. Charakter zależności chłopów zachodniopomorskich 106. Prawo pana do rozstrzygnięć w zakresie spraw małżeńskich 106. Pogłównie 106. Ludność wiejska Rugii w świetle dyplomu Jaromira Iz 1193 r. 106. Niedobór rąk do pracy 107. Podaca 107. Instytucja rękojemstwa 108. *Liberi homines* źródeł zachodniopomorskich 109. *Heredes* 109. Ludność niewolna 109. Dziesiętnicy 109. Czeladź książęca i klasztor na 111. *Mancipia* 111. Rolniczo-rybacko-łowiecki charakter zajęć ludności pomorskiej w XII w. 112. Powinności prawa książęcego na Pomorzu Zachodnim 113. Ich odmienność od systemu świadczeń polskich i wschodniopomorskich 113. Trudności w odróżnieniu świadczeń prawa rodzimego (*ius Slavicale, mos gentis nostre*) i niemieckiego 114. Obowiązek budowy domów książęcych 115. Osep i danina z radła 115. Znaczenie terminu *exactio* 115. Podział świadczeń na ciężary na rzecz księcia i administracji grodowej 116. Daniny stałe i trybuty plemion słowiańskich na rzecz bóstw pogańskich 117. Opłaty dziesięcinne oraz biskopownica 118. Zaprorowadzenie dziesięciny snopowej 120.
7. Przebieg procesów osadniczych na wsi zachodniopomorskiej i rugijskiej w XIII i w początkach XIV w. 121-153. Wstępna faza obcego osadnictwa 121. Strefy wczesnej kolonizacji 122. Ujazdy 122. Zachodniopomorski i rugijski wiejski dokument lokacyjny 123. Procesy urbanizacyjne 123. Kolonizacja ziem wkrzańskiej, cedyńskiej, pyrzyckiej, stargardzkiej, bańskiej, szczecińskiej 123. Procesy osadnicze w krainie widuchowskiej oraz zagadnienie cen ziemi w XIII i XIV w. 127. Kolonizacja w okolicach Polic 129. Osadnictwo w dobrach cystersów darguńskich 131. Kolonizacja lądowej części księstwa rugijskiego 131. Osadnictwo osiekowe (*Hagendorfer*), zwłaszcza w księstwie rugijskim i nad Piana, wespół z kwestią pochodzenia osieków, ich związku z kolonizacją karczunkową oraz ich charakteru etnicznego 133. Ślady osadnictwa niderlandzkiego na Pomorzu Zachodnim 136. Działalność osadnicza rodów rycerskich nad Piana i Trzebielą 136. Specyfika kolonizacji wyspy Rugii 137. Zaprorowadzenie bedy a pomiary pól 138. Słowiańskie radło a tzw. mała włóka 139. Demografia Rugii i cechy charakterystyczne rugijskiego dokumentu „lokacyjnego” 139. Kolonizacja Uznamia i Wolina 140. Ogólna charakterystyka kolonizacji tzw. Pomorza Tylnego 141. Działalność osadnicza biskupa Hermana von Gleichen 141. Dwa nurty w kolonizacji Pomorza Tylnego 142. Kolonizacja w dobrach cysterek z Marianowa 142. Templariusze, von Behrowie i von Schwerinowie w ziemi dobrskiej oraz między Krapielą a Drawą 143. Układ dziesięcinny Barnima I z biskupem Hermanem względem ziemi kamieńskiej i kołobrzesckiej z 1273 r. 143. Jego silniejsze początkowo oddziaływanie w okolicach Kołobrzegu i Koszalina 146. Działalność osadnicza premonstratensów białobuckich 147. Specyfika kolonizacji ziemi kamieńskiej 148. Von Behrowie w krainie kwarkenburskiej 149. Rycerstwo w kolonizacji Pomorza Tylnego 150. Działalność kolonizacyjna Borków 151. Uwagi o kolonizacji Pomorza Sławieńskiego-Słupskiego 152.
8. Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w aspekcie prawnym i społeczno-gospodarczym 153-190. Immunitet a działalność kolonizacyjna 153. Regale lokacyjne 155. Eliminowanie praw własnościowych osób trzecich do terenu przeznaczonego pod kolonizację 156. Zachodniopomorski dokument lokacyjny na tle podobnych dyplomów połabskich i polskich 157. Organizacja sądowa wsi zreformowanych, ale nie posiadających sołtysa 157. Źródłowe określenia zasadzcy i sołtysa 158. Dwie kategorie lokatorów 158. Znaczenie pojęcia lokacja i jej źródłowe określenia 158. Ryzyko finansowe lokatora i spółki lokacyjne 160. Wynagrodzenie zasadzcy i sołtysa 160. Powinności sołtysów 161. Organizacja sądowa Pomorza Zachodniego 162. Kompetencje sądu sołtysiego 162. Podział sądownictwa na wyższe, średnie i niższe 162. Sądy landwójtowskie z udziałem tzw. ławników ziemskich 164. Immunitet sądowy na Pomorzu Zachodnim 165. Szczególna ochrona prawna „gości” 165. Lokalizacja sądów i terminy roków sądowych 166. Ława wiejska 167. Stanowisko sołtysa i ławy w stosunku do władzy gruntowej i chłopów 167. Gmina wiejska pod przewodnictwem *Bauermeistra* 167. Wiejscy *procuratores* jako pełnomocnicy chłopscy 168. Zgromadzenie wiejskie 168. Prawa chłopów we wsiach lokacyjnych 168. Zasada dziedziczenia powiązana z opłaceniem tzw. wkupnego 169. Wielkość nadziału chłopskiego 169. Geograficzne zróżnicowanie wielkości gospodarstw chłopskich i osad wiejskich wynikiem szerzenia się dwu

odmiennych wzorców kolonizacyjnych 172. Przywileje handlowe chłopów 173. Uprawnienia w zakresie połowu ryb, raków, ptactwa itp. 173. Zasady użytkowania allmendy 173. Gmina wiejska a władztwo gruntowe 174. Powinności chłopskie na rzecz pana gruntowego, Kościoła i państwa 175. Czynniki gruntowy 175. Pakt 175. Jakość gruntu i wielkość włóki wpływały na wysokość świadczeń 175. *Census arearum* 116. Podatek rybacki 176. *Schweinepfennige* 177. Tzw. owies leśny 177. Dziesięcina 177. Pozareligijne znaczenie parafii wiejskiej 179. Uposażenie kościoła parafialnego 179. Maszyna 180. Opłaty na rzecz zakrystiana 180. Bada 180. Moneta 184. Kura podymna 184. Terminy uiszczania renty chłopskiej 185. Wolnizna 185. Służby chłopskie 185. Pańszczyzna 186. Rezerwa pańska 188. Chałupnicy 188. Umiejscowienie dworu pańskiego a liczba działek zagrodniczych 188. Pochodzenie instytucji zagrodników 190. Wsie zagrodnicze (*Kossätendorfer*) produktem epoki nowożytnej 190. Karczmy wiejskie 191. Młyny wiejskie 192. Prymus miewa 192. Rzemiosło wiejskie 192.

9. Kolonizacja a germanizacja wsi zachodniopomorskiej 193-216. Teorie na temat zaniku Słowian na Połabiu i na Pomorzu Zachodnim 193. Pierwszorzędna rola źródeł narracyjnych 194. Znaczenie onomastyki 195. Kryterium imienne 196. Niemieckość młynarzy 197. Niemieckość zasadźców i wójtów miejskich 197. Niemieckość lokatorów najstarszych osieków 197. Chłopi w osiekach na ogół także Niemcami 198. Mała rola elementu niemieckiego w kolonizacji Rugii 198. Szybka germanizacja Rugii i jej przyczyny 199. Pochodzenie etniczne sołtysów we wsiach o niwowym układzie pól 200. Zagadnienie etnosu zagrodników 201. Dominacja Niemców w miastach, zaś Słowian na przedmieściach 202. Kwestia przydatności kryterium nazwiskowego 202. Małżeństwa Niemców ze Słowiankami na porządku dziennym 204. Niemieckość dzieci z tych związków 204. Problem wielkości włóki a pochodzenie etniczne ludności wiejskiej 204. Etnos chłopów w świetle badań geografii historycznej 207. Wielkość wsi zachodniopomorskiej u progu kolonizacji 207. Zmiany położenia wsi w związku z lokacją 208. Powstanie wsi na obszarach zachodniosłowiańskich w jej obecnym kształcie sięga dopiero XIII-XV w. 208. Rozplanowanie osady oraz układ jej pól nie stanowią kryterium etnicznego, ale są ważnym źródłem do badań nad szerzeniem się różnych wzorców kolonizacyjnych 209. Model brandenburski, holztyński-meklemburski i dolnosasko-południowoholztyński 209. Owalnica najmłodszym typem wsi lokacyjnej z XIII w. 210. Wielkość wsi pomorskiej uzależniona od położenia w strefie wpływów brandenburskich albo meklembursko-holztyńskich 211. Liczba osadników niemieckich wędrujących na wschód nie dorównywała popytowi na nich 211. Śląsk jako pas transmisyjny kolonizacji 212. Ogromna mobilność kolonistów 212. Słowianie a Niemcy - próby ujęć kwantytatywnych 212. Pogląd R. Benla o zgermanizowaniu Pomorza Zachodniego już na przełomie XIII i XIV w. kłóci się z wymową źródeł 213. Kolonizacja a germanizacja procesami w znacznej mierze niezależnymi 213. Reformacja a germanizacja 214. Milczenie źródeł o Słowianach nie świadczy o ich zaniku 214. Przydomki typu *Went*, *Slavus*, *Polonus* itp. odzwierciedlają sytuację lokalną, nie pozwalając ustalić stopnia germanizacji regionu i kraju 214. Zapóźnienie cywilizacyjne przyczyną germanizacji Pomorza Zachodniego - brak własnej elity, niemieckie duchowieństwo i szkolnictwo 215. Ślad opozycji antyniemieckiej w księstwie rugijskim 215. Rola Barnima I 216.

Zakończenie: Kolonizacja niemiecka i na prawie niemieckim w rozwoju Europy środkowej i wschodniej

217

Przełom w rozwoju wschodniej części Europy środkowej w XII-XIV w. 217. Wzrost potencjału demograficznego 217. Wzrost areału ziemi uprawnej 218. Zaprowadzenie podziału na niwy i trópolówka 220. Postęp w technice agrarnej 219. Podwyższenie pól 220. Uzbożowanie gospodarki i zmiana przyzwyczajeń konsumpcyjnych 220. Rozwój młynarstwa 220. Pierwsze stodoły 221. Kolonizacja średniowieczna kształtuje krajobraz kulturowy Europy 221. Postępy w urbanizacji 222. Okolice miast tzw. wyspami intensywności 222. Ograniczony zasięg przemian osadniczych na terenach, gdzie w kolonizacji nie wzięli udziału Niemcy 223. Element napływowy a autochtoni - próby izolowania ludności miejscowej od kolonistów 223. Nadmierna eksploatacja chłopów w systemie prawa książęcego 225. Iura ducalia hamują rozwój kraju 226. Przewaga prawa niemieckiego 226. Powstanie patrycjatu chłopskiego 226. Wzrost dochodów państwa

i Kościoła 227. Zwiększenie siły wojskowej kraju 227. Kolonizacja wstrząsa podstawami organizacji państwa i społeczeństwa 227. Opór miejscowego rycerstwa 228. Obawy władców 228. Nadzieje chłopów 228. Kolonizacja niemiecka i na prawie niemieckim zjawiskiem ogólnie bardzo korzystnym dla rozwoju wschodniej części Europy środkowej 228.

Bibliografia	230
Źródła 230-231. Opracowania 231-261.	
Wykaz skrótów	262
Indeks (<i>opr. Krzysztof Guzikowski</i>).	264
Posłowie	295
Inhaltsverzeichnis	300